

ԱԻԵՏԱՐԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(Տես յէջ 325)

Հրէաստան։— Երոշաղէմ։— Իւր անունը։— Ընդհանուր ակ-
նարկ։— Շրջապատին պարիսպներն։— Թիւ թնակչաց։— Դռնե-
րըն։— Չորս բլուրներն։— Հասարակաց հրապարակներ։— Ճամ-
բաներ։— Ժողովարաններ։— Յիշատակարանք։— Աշտարակք։—
Հերովդէսի պաշտոն։— Անտոնիա աշտարակն։— Աւագանք։— Չի-
թենեաց շէն։— Աննայի վաճառանոց։— Կեքսեմանի։— Բեքա-
նիա։— Երիքով։— Յորդանան։— Մեռեալ ծովն։— Բեքդէնէմ։—
Եւֆրատ։—

ԲԱՆԱՍՏԱՆԻ ընդհանուր կերպարանքն լեռնային է։ Հողն կոպ-
նուտ է, երկիրն ցամաք և չոր, և եթէ հաղապատիւր զանազա-
նութիւնն Հրէաստանի և Գալիլիայ հիմայ ևս յայտնի է, դեռ
աւելի աչքի զարնող էր առջի դարուն մէջ, Գալիլիայի մէջ բնութիւ-
նը փոփոխակի գեղեցիկ էր կամ վսեմ, ընդամեն ուրեք հարուստ և
առատ, արգաւանդութեամբ երկիրն պեանչելի, ջուրն առատ, դաշ-
տերն լաւ մշակուած. բոլոր երկիրն ամբողջովին անտառաշատ։
Հրէաստանի մէջ խորդուրտ, ցամաք և անմշակ լեռներն իշխող
էին և ընդհանուր ազդեցութիւնն էր չոր ցամաքութիւն և ամայու-
թիւն, Մայրաքաղաքն էր Երուսաղէմ, Պաղեստինի ամենամեծ քաղա-
քըն, կրօնական իշխանութեանց աթոռանիստն, կեդրոն աստուած-
պաշտութեան և հասարակաց կենաց, քաղաքն որ անմիջապէս աչ-
քերն իւր վրայ կը քաշէր։

Տասուերկու ժամ ծովէն հեռու և ութ ժամ Բորդանանէն հեռու է գրիւք: Ծննդոց գրքին մէջ (Գլ. ԺԴ. 18) երուսաղէմ կոչուած է, և ահա հրէական աւանդութիւնն այսպէս կը պատմէ անոր անուան փոխութիւն. « Աբրահամ երեւն դրաւ այդ տեղոյն անունը և Սէմ Սաղէմ կոչեց զայն: Եւ Աստուած ըսաւ. եթէ երեւն անուանեմ, արդար ընն Սէմ չ'ախորժիր, և եթէ Սաղէմ կոչեմ արդար Աբրահամուն զծուարը կուգայ: Ուրեմն ես անոր կը գնեմ այն անուններն՝ զոր իւրաքանչիւրն տուեր է անոր: Սկսինք քաղքին ամբողջութեան տեսարանը որոնել առջի դարուն մէջ, և առ այս ելլենք Ձիթենեաց բլրոյն վրայ, Բեթանիա տանող ճամբան բռնենք և նայինք Երուսաղէմի վրայ ինչպէս կ'երևի ճիշդ այն տեղն՝ որ Թիսուս նայեցաւ անոր Արմաւենեաց օրն և լացաւ անոր վրայ: Առաջին աղբեցութեամբ ա՛մուր քաղաք մ'է, գրեթէ անառիկ: Թանձր և բարձր պարիսպ մը կ'երկրորդանայ ձորէն աւղին, ամրացած է աշտարակներով պարիսպն և յալ ու ձախ կ'երկըննայ գէպ արևելք և արևմուտք ամբողջ քաղաքն պատելով: Աշտարակներէն ոմանք բարձր են քան զայլս. մանաւանդ երեք ահագին աշտարակներ կան որոնք քաղքին միւս կողմէն հեռուէն կը տեսնուին: Շրջապատ պարսպին մէջ կ'երևի խումբ խումբ տանի կոյտն, մէկմէկու կից դիմացէ դիմաց. տուներն յարկ չունին այլ հարթ տանիքներ և ճերմակ քարէ քառակուսիներ կը կազմեն, որ կը նկարուին կապույտ երկնից վրայ: Իրարու անհաւասար են բարձրութեամբ, ըստ որում շինուած են գետնոյ կամ բլրանց վրայ: Վերջապէս երկու վիթխարի շէնքերն քաղքին վրայ կը տիրեն. Տաճարն և Հերովդէսի պալատն: Տաճարն բերդ մ'է, մանաւանդ բերդապառլաք մ'է քաղքին մէջ: Ձինքը շրջապատող ահեղ պարիսպներէն անգին հագիւ կը նշմարուին իրարու յաջորդող բազմաթիւ որմնափակեր կամարակապ սրահներով շրջապատուած, և հիւսիւրային ծայրն՝ դիտողին յաջակողմն՝ կը նշմարուի սրբութիւն սրբոցն, ո՛րուն բարձրաբերձ տանիքն ամբողջովին՝ ոսկեզօծեալ կաթողիկէնէրով պատսպարուած է: Վերջապէս սրբութեանց սրբոց ետևի կողմն՝ տաճարէն զատուած՝ բայց այն հեռաւորութեամբ որ կարծես թէ տաճարին կից է, կը բարձրանայ այլանդակ խորանարդ մը որուն վերին հարթ տանիքն կը տիրէ նուիրական տեղոյն ամբողջ ներքին գոտիկոններու վրայ: Այս է Անտոնիա աշտարակն: Թալմուտներն կ'ըսեն, « Երուսաղէմ չտեսնողն, գեղեցիկ քաղաք երեք չէ տեսած: Իլնանք հիմայ Ձիթենեաց լեռնէն, մօտենանք քաղքին և ներս մտնալէն առաջ անոր շրջապատը գնենք: Ահագին պատ մը լի դռներով կը պատէ չորս կողմէն. կը շրջապատէ զբլուրն որուն վրայ շինուած է Տաճարն, կը փակէ զԵրուսաղէմ հարաւէն, Սիօն բլրոյն չորս կողմն ալ կը պըտըտի որ ի հարաւ արևմուտքն է, կ'երկըննայ գէպ ի հիւսիս, և ուղիղ անկիւն մը ձևազննելով որոյ գազախան վը-

րայ շինուած է Հիպպիկոն աշտարակն, կարծես քաղաքը կը մոնայ
և ուղղակի կ'երթայ կը միանայ տաճարին արևմտեան պատին հետ։
Հին շրջապատ մ'է այս, որոյ վերջին մասն հիմայ անօգուտ է, որով-
հետև քաղաքն ընդարձակուեր է թաղով մը դէպ ի հիւսիս, որ Ա.ք-
րա կամ ստորին քաղաք կը կոչուի։ Նշյն իսկ այս թաղն պատով մը
շրջապատուած է, որ իւր մէջ կը փակէ թաղովն ի միասին կուսակա-
լին պալատն և Անտոնիա աշտարակն։ Վերջապէս անդին միշտ դէպ ի
հիւսիս՝ զեռ կ'ընդարձակուի քաղաքն։ Գան օւ ցիւր և արդէն իսկ
բազմաթիւ տուներ Պէզէթա կոչուած բլուրն կը ծածկեն, և քանի
մը տարիէն Հերովզէս Ագրիպաս Ա. երրորդ պարիսպ մը պիտի շինէ,
որ Հիպպիկոն աշտարակէն սկսեալ պիտի շարունակէ առջի շր-
ջապատն, իւր մէջ պիտի աճնու մեծ միջոց մը երկրի, ի մէջ որոց
և հողն ուր է Գողգոթա, և ինթհեզա աւազանին մօտ պիտի միա-
նայ առաջին շրջապատին հետ և գրեթէ մօտ տաճարին։

Թիսուսի ատեն այս շրջապատն շինուած չէ և Գողգոթա զեռ զուրս
է դռներէն։ Երից պարսպաց խիստ որոշ զանազանութիւնը մենք
Յովսեփոսէն կ'առնունք։ Երրորդը Թիսուսի օրով չկար, առաջին մի-
այն էր և երկրորդն անդ՝ ուր առաջին բանի չէր գար։

Շրջապատերն հիանալի կերպով շինուած էին։ Գլատերն արուես-
տով զուրս ցցուած և ներս զնացած էին։ Առաջինը մարդցնելով պա-
տրապարուած է և վաթսուն աշտարակներով ամրացած, որոնք իրար-
մէ զատուած էին երկուհարիւր կանգուն միջոցաւ (90 մէդր)։ Իւ-
կրորդ պատն այս աշտարակներէն տասնուչորս ունի և յետոյ ժամա-
նակաւ Ագրիպայ պատն իննըսուն պիտի ունենայ։ Յովսեփոս կ'ըսէ,
քաղաքն երեսուն երեք ասպարէզ շրջապատ ունի, որ մօտ եօթը հա-
զարամէդր կ'ընէ, բայց պէտք չէ մոռնալ որ այս չափին մէջ չէ Ագ-
րիպայ պատն, որ առջի դարուն կիսուն շինուեցաւ։

Թիսուսի ատեն քաղքին բնակչաց թիւն որչափ կրնայ ըլլալ. զայն
գիտնալն դժուար է։ Արեւելքի մէջ աշխարհահամար ընելը գրեթէ
անկարելի է, նոյն իսկ մեր օրերն։ Արդի Գահիրէի բնակչաց համար,
օրինակի աղաքաւ, առ նուազն երկու հարիւր հազար և առ առա-
ւելն վեց կամ եօթն հարիւր հազար կը գնեն։ Երուսաղէմի համար
հին վիպյութիւնք գրեթէ բոլորովին կը պակսին։ Կիկերոն իւր մէկ
նամակին մէջ զԵրուսաղէմ « Գիւղակ մը » կ'անուանէ (առ Ատտի-
կոս)։ Ի հակառակէն Նիկաթէոս արդեբացի, Յովսեփոսէն վկայ
բերուած, բնակչաց թիւը Մեծին Աղեքսանդրի ատեն հարիւր քսան
հազարի կը հանէր։ Մենք այս թիւն շատ չափազանց չենք համարեր։
Այս թիւն առ առաւելն է. իսկ առ նուազն կրնանք այսպէս գտնալ.
արդի քաղաքն հազիւ տասնուհինգ հազար բնակիչ ունի. եթէ առ-
նունք այս թիւն և այն միջոցն զոր հին շրջապատներն կը զբաւէին,
առ նուազն հին քաղքին չորս անգամ տասնուհինգ հազար բնակիչ

տալու է, այսինքն է մօտ վաթսուհի հազար. Երուսաղէմ ուրեմն ունէր առ հուսազն վաթսուհի հազար բնակիչ, և առ առաւելն հարիւր քսան հազար. Գ. Ռէնան յիսուհի հազար միայն կ'ըսէ. այդ թիւն շատ քիչ է: Արեւելոց տարտալոյ կարգի դիւրութիւնն բնակելու նեղ միջոցի մը մէջ հաշուի չաւաններ այս մատենագիրո՞. Գ. Շովէ կը համարի ութսուհին ինչուան հարիւր հազար հոգի, որ ինձ համար շատ ճշմարտանման է: Տօներու առթիւ բնակչաց թիւն կ'աճէր տալոյ պայման համեմատութեամբ:

Գ. Հոսրաթ Պասէքի տօնին առթիւն ինչուան երեք միլիոն կը հանէ թիւն: Իրաւ է որ այս ատեն ժողովուրդն երկրին ամէն կողմերէն հոն կը թափէր խուռն բազմութեամբ: Ծամբաներու վրայ և դաշտերու մէջ վրաններ կը կանգնէին. անմիջական չրջակայ տեղերն բռնըւած էին: Այս դէպքն կը հասկնէ մեզի թէ ինչու Յիսուս իւր կենաց վերջին օրերն ամէն իրիկուն քաղքէն կ'ելլէր և դիշերն ի Բեթանիա կամ ի Ջիթենեաց լեռն ագարակի մը մէջ կ'անցունէր: Երուսաղէմի մէջ բնակելու տեղ չէր գտնէր: Խաչին շորս կողմն ալ, որ դրանց դիմաց կանգնուած էր, շատ բազմութիւն կար: Պաշարման ժամանակն Երուսաղէմի ներքին բնակիչն գէթ միլիոն մը կար:

Դեռ չըլլապատին վրայ խօսեցանք. ներս մտնալէն առաջ դռները դիտենք: Ամէն մէկ դուռն պատին թանձրութեամբ կամարաձև անցք մ'է բաւական խորութեամբ և երկու կողմէն կը զոցուէր ինքնափակ դռներով: Տաճարի բոլոր դռներն ալ այսպէս շինուած էին: Կամարին վերեւ լայնարձակ անեակ մը կար ուր կրնային կենալ պահապանք դրանն: Դռական բան մը չենք գիտեր թէ քանի դուռ կար և թէ դռներն ինչ կերպով դասաւորուած էին: Ռէլան Պաղեստինի վրայ գրած հռչակաւոր գործոյն մէջ շատ դռներ կը յիշէ, բայց առաջինը ցուցակ մ'է միայն. 1⁰. Հին դուռն Հիւս. Արեւելք. 2⁰. Եփրեմայ կամ Բենիամինի դուռն ի Հիւսիս. 3⁰. դուռն Անկեան Հիւս. Արեւմուտք. 4⁰. դուռն Չորոյն. 5⁰. դուռն մոխրոցի, 6⁰. դուռն աղբեր 'ի հար. արեւելք: Դուռ մը միայն կը ճանչնանք մեք. դուռն մոխրոցի զոր Նեեմի (բ. 13) կը յիշէ և էր արդի Մոկրապին դռան մօտ տեղն: Եսսեանց դուռ ալ կոչուեցաւ Ռարիշ դռներ կան զոր Ռէլանտ չ'ըսեր: Դուռն պարտիզաց (ճէննաթ) յարեւելս, որուն քովն էր Գողգոթա: Երկրորդ պարիսպն Ալրան կամ ստորին քաղաքն պաշտպանող այս դռնէն կը սկսէր: Դուռն այս անունը կ'առնուր Երուսաղէմի այս կողման բազմաթիւ պտղատու ծառերէն: Առջի դարուն մէջ այս պարտէզներն կ'անհետանային հետզհետէ և վրան տուններ կը շինէին: Փանի մը տարիէն ետքը այս տուններն Ագրիպպաս քաղքին մէջ կ'առնէ երրորդ պարիսպն շինելով: Այս պարտէզներն շատ անհաւրթ հողերու վրայ կը գտնուէին. հոն շատ այրեր և ժայռեր կային. ոմանք հարուստ մարդկան կալուածներն էին: Մէկուն տէրն էր Յովսէփ արեւ-

մաթացին, անդամ Հրէական ատենին (Sanhedrin), և հոն փորել տուած էր ժայռին մէջ՝ գիրեզման մը իրեն և իրեններուն համար. Գողգոթա ճիշդ հոն էր, շրջապատին առաջին և երկրորդ պարսպէն կազմուած անկեան մէջ, ի Գլուխ ճանապարհաց հին և նոր քաղքին և պարտիզաց այդ դռնէն քանի մը քայլ անդին, որ անշուշտ այն էր ուսկից դուրս ելաւ Յիսուս՝ Սիմոն կիւրենացոյն հետ խաչը շալկած, Գիտենք որ ձկանց դուռ մ'ալ կար (Բ Մնաց. 14), առանց կրնալու տեղն որոշել. այդ դրան քովն էր ձկնավաճառանոց, Տիրեւեայ լճէն ձկնորսք կը բերէին և Տիրացիք կը վաճառէին (Նեեմի ԺԳ. 16) :

Տաճարին ետեւ յարեւել՝ հիմայ Ս. Ստեփանոս անունով դուռ մը կայ՝ կը կոչուէր երբեմն դուռն ոչխարաց. Բեթ Տեղդառ աւազանն շատ մօտ էր, և անկէ կ'անցնէին զոհուելու ոչխարներն, Սիրելի է ըսել որ Ս. Յովհաննու աւետարանի Ժ. Գլխոյն մէջ պատմուած տեսարանն այս գրան քով հանդիպած է. Յիսուս կը տեսնար ոչխարաց ելլել և մտնելն, և իւր սովորական ոճովն, պարզ իւր աչքի դիմաց անցածն կ'ականարկէր ըսելով. « Ես եմ դուռն ոչխարաց » : Արեւելեան կողմն գլխաւոր ելք էր քաղքին այս դուռն, տաճարին մօտ էր և կից. Յիսուս մտաւ անդադար և ելաւ քաղքէն այս դռնէն. Այս դռնէն անցաւ աւագ հինգշաբթի, երբ Երուսաղէմէն ելաւ Ձիթենեաց պարտէզն երթալու, ուր բռնուեցաւ. Ոչխարաց դրան տեղէն աւելի հեռու և նոյն կողմը հիմայ Հերովդէսի տաճարին աւերակաց դերբուկ մը կայ, մուտք մը հիմայ պատով գոցուած որ Ոսկեդուռն կոչուի. Անկէ կը մուտքէր տաճարին ներսերն. և զի դուռն կեդրոնեան ճորոյն վրայ և գէպ ի Ձիթենեաց լեռն կը բացուէր, շատ հաւանական է որ Յիսուս անկէ անցաւ Արմաւենեաց կիրակին. Երուսաղէմի միւս դրանց վրայ չենք կրնար որոշ բան մ'ըսել, որոնց անուններն կ'ըսեն մեզի Նեեմի և ուրիշ հին կտակարանաց գրիչներն. ի հարաւ չկար, Սիւն լեռն անկէ անմատչելի էր :

Շարունակի